

ISLOHOTLAR SHAROITIDA HAKAMLIK BITIMI: HUQUQIY TABIATNING RIVOJLANISHI VA AMALIY JIHATLAR

Aybergenov R.

Qoraqalpogʻ davlat universiteti

Oʻzbekiston Respublikasida keng koʻlamli huquqiy va sud islohotlarining amalga oshirilishi nizolarni hal etishning muqobil usullari, jumladan hakamlik muhokamasi rolini qayta koʻrib chiqish zaruratini keltirib chiqardi. Sud tizimini modernizatsiya qilish sharoitida hakamlik bitimi faqat xususiy huquqning shartnomaviy tuzilmasi sifatida koʻrilmay, xususiy-huquqiy va ommaviy-huquqiy asoslar tutashgan joyda yanada murakkab huquqiy mohiyat kasb etmoqda. Taraflar nizoni hal etishida davlat sudlaridan farqli ravishda faqatgina bir tarafning xohishi bilan sudga murojaat qilishi emas, aksincha ikki taraf ham oʻzlarining roziligiga asosan hakamlik sudiga murojaat qilib tanlaydi va bu haqida “hakamlik bitimi” tayyorlanadi, shuning uchun bu xatti-harakatlar ularning “shaxsiy yoʻli” deb ataladi [3, 7].

Tadqiqotning dolzarbligi hakamlik muhokamasini qoʻllash doirasining kengayishi hakamlik bitimlarining haqiqiyliigi, talqini va ijrosi bilan bogʻliq amaliy muammolar sonining ortishi bilan izohlanadi. Bunday sharoitda hakamlik bitimining huquqiy tabiati evolyutsiyasini va uning odil sudlov tizimidagi oʻrnini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Islohotlar sharoitida hakamlik bitimining huquqiy tabiati evolyutsiyasi xususiy-huquqiy va ommaviy-huquqiy asoslar oʻrtasidagi oʻzaro taʼsirning chuqurlashuvi bilan tavsiflanadi. Bu fuqarolik huquqlarini himoya qilish tizimida hakamlik muhokamasi rolining oʻzgarishi bilan bogʻliq. Oʻzbekiston Respublikasida ushbu jarayon sud tizimini izchil modernizatsiya qilish va davlatning odil sudlovning konstitutsiyaviy kafolatlarini saqlab qolgan holda nizolarni hal qilishning yanada samarali va moslashuvchan mexanizmlarini taʼminlashga intilishi bilan bogʻliq. Hakamlik muhokamasi rivojlanishining dastlabki bosqichlarida hakamlik bitimi asosan shartnoma erkinligi va taraflar xohish-irodasining mustaqilligiga asoslangan fuqarolik-huquqiy shartnoma sifatida qabul qilingan. Uning yuridik kuchi faqat huquqiy munosabat ishtirokchilarining roziligidan kelib chiqqan, davlatning aralashuvi esa haqiqiylikning rasmiy shartlarini minimal nazorat qilish bilan cheklangan. Bunday yondashuv xususiy huquqqa xos boʻlgan hakamlik bitimining klassik shartnomaviy konsepsiyasiga mos kelardi.

Oʻzbekiston Respublikasi huquqiy tizimini isloh qilish sharoitida hakamlik bitimini faqat shartnomaviy tushunishdan voz kechish jarayoni ketmoqda. Hakamlik muhokamasining qonun bilan mustahkamlanishi va uning amaliyotda qoʻllanilishining kengayishi hakamlik bitimi ommaviy-huquqiy oʻlchovga ham ega ekanligi eʼtirof etilishiga olib keldi. Davlat hakamlik sudlari faoliyatiga ruxsat berar ekan, amalda ularning cheklangan yurisdiksiya funksiyasini tan oladi, bu esa bitimning huquqiy tabiatiga taʼsir koʻrsatadi.

Evolutsiyaning muhim bosqichi hakamlik bitimlari ustidan sud nazoratining kuchayishi hisoblanadi. Davlat sudlariga nafaqat bitimning rasman haqiqiyliyini, balki ixtiyoriylik, taraflarning tengligi va nizoning hakamlik sudiga loyqlik tamoyillariga rioya etilishini tekshirish vakolati berilgan. Bu esa hakamlik bitimini sud himoyasiga boʻlgan konstitutsiyaviy huquqni amalga oshirishga taʼsir koʻrsatuvchi vosita sifatida funksional tushunishga oʻtilganligidan dalolat beradi. Rivojlanishning hozirgi bosqichi xalqaro arbitraj standartlarining milliy huquqiy tizimga integratsiyalashuvi bilan tavsiflanadi [1]. Xalqaro tijorat arbitraji amaliyotida shakllangan yondashuvlarni qoʻllash xususiy mustaqillikni qonuniylik va adolatlikning ommaviy kafolatlari bilan birlashtirgan hakamlik bitimining yanada muvozanatli modelini shakllantirishga yordam beradi. Natijada, hakamlik bitimi islohotlar sharoitida anʼanaviy shartnomaviy tartibga solish doirasidan chiquvchi murakkab huquqiy institutga aylanmoqda.

Shunday qilib, Oʻzbekiston Respublikasida hakamlik bitimining huquqiy tabiati evolyutsiyasi huquqiy davlat rivojlanishining umumiy tendensiyasini aks ettiradi. Bu tendensiya doirasida nizolarni hal qilishning xususiy-huquqiy mexanizmlari davlat tomonidan tan olinishi va qoʻllab-quvvatlanishini, ayni paytda ommaviy-huquqiy cheklovlar va sud nazoratining kuchayishini oʻz ichiga oladi. Hakamlik bitimi va taraflarning iroda erkinligi oʻzaro uzviy bogʻliqlikda boʻlib, hakamlik muhokamasining konseptual asosini tashkil etadi. Oʻzbekiston Respublikasining huquqiy tizimida iroda erkinligi xususiy huquqning fundamental tamoyili sifatida qaraladi. Bu tamoyil fuqarolik muomalasi ishtirokchilariga oʻz subyektiv huquqlarini himoya qilish usullarini, shu jumladan nizolarni hal etishning nodavlat mexanizmlarini tanlash imkoniyatini beradi.

Hakamlik bitimini tuzish taraflar iroda erkinligining eng yorqin namoyon boʻlish shakllaridan biridir, chunki u davlat sudiga murojaat qilishdan ixtiyoriy voz kechish va nizoni hakamlik sudiga topshirishni nazarda tutadi. Bunday qaror shartnoma erkinligi va huquqiy munosabat ishtirokchilarining yuridik tengligiga asoslanadi, bu esa iqtisodiy faoliyat erkinligi va mulkchilikning barcha shakllari tengligining konstitutsiyaviy asoslariga mos keladi. Shu tariqa, hakamlik bitimi davlat tomonidan ruxsat etilgan va himoya qilinadigan xususiy tashabbusning ifodasi hisoblanadi. Albatta, sud muhokamasidan farqli ravishda arbitraj yoki hakamlik muhokamasining norasmiy shaklda oʻtkazilishi natijasida taraflar oʻzini erkin tutishlari mumkin [4, 168]. Biroq, hakamlik muhokamasida iroda erkinligi mutlaq xususiyatga ega emas. Oʻzbekiston Respublikasi huquqiy tizimini isloh qilish sharoitida hakamlik bitimining haqiqiy ixtiyoriyliyini taʼminlashga eʼtibor kuchaymoqda. Davlat sudlari hakamlik qarorlarini tan olish va ijro etish masalalarini koʻrib chiqishda tobora koʻproq bitimning nafaqat rasmiy belgilarini, balki uni tuzishning amaliy holatlarini, jumladan bosim, muzokaralar imkoniyatlarining tengsizligi va axborot nomutanosibligini ham baholaydilar.

Iroda erkinligining cheklanishi hakamlik yurisdiksiyasi doirasini qonunchilik yoʻli bilan belgilashda ham namoyon boʻladi. Barcha toifadagi nizolarni ham hakamlik sudiga topshirish mumkin emas, chunki ularning ayrimlari jamoat manfaatlarini yoki konstitutsiyaviy ahamiyatga ega huquqlarga daxldordir. Bu jihatdan taraflar iroda erkinligi huquqiy tizim

asoslari va uchinchi shaxslar huquqlarini himoya qilish vositasi bo'lgan jamoat tartibi tamoyili bilan uyg'unlashadi. Iroda erkinligi va hakamlik muhokamasiga xayrixohlik (*favor arbitrandum*) tamoyili o'rtasidagi nisbat alohida ahamiyatga ega [2, 29]. Ushbu tamoyilning qo'llanilishi hakamlik bitimlarining keng tan olinishiga va nizolarni hal qilishning muqobil usullariga bo'lgan ishonchning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Biroq, konstitutsiyaviy davlat sharoitida undan foydalanish sud himoyasiga bo'lgan huquqni ta'minlash va protsessual kafolatlariga rioya qilish doirasida cheklanishi lozim. Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasida hakamlik bitimi qonunchilik va konstitutsiyaviy cheklovlar sharoitida amal qiluvchi institutsionallashtirilgan iroda erkinligi shaklini ifodalaydi. Taraflar iroda erkinligini tushunishga bo'lgan yondashuvlarning rivojlanishi qonun chiqaruvchi va sud amaliyotining shartnoma erkinligi hamda odil sudlovning jamoat vazifasi o'rtasida muvozanatni ta'minlashga intilishidan dalolat beradi. Bu esa hakamlik muhokamasining barqaror rivojlanishi uchun muhim shart hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida hakamlik bitimlarini qo'llash amaliyoti ularni sharhlash va ijro etish bilan bog'liq bir qator muammolarni yuzaga keltirmoqda. Eng keng tarqalgan muammolardan biri shartnomadagi hakamlik shartlari ta'riflarining noaniqligi bo'lib, bu tomonlarning haqiqiy irodasini va o'tkazilayotgan vakolatlar doirasini aniqlashni qiyinlashtiradi. Mazkur muammolarni bartaraf etishda sud nazorati muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat sudlari hakamlik bitimining haqiqiylikini, nizoning hakamlik sudiga topshirilishi mumkinligini va protsessual kafolatlar ta'minlanganligini tekshiradi. Bunday amaliyot, bir tomondan, sud himoyasiga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqni ta'minlash, boshqa tomondan, hakamlik bitimlarini qo'llashning barqaror me'yorlarini shakllantiradi. Hakamlik sudining qarorlarini ijro etish ham muhim amaliy jihat hisoblanadi. Hakamlik sudi qarorini tan olish va ijroga qaratishni rad etish ko'pincha hakamlik bitimini tuzish bosqichida yo'l qo'yilgan qoidabuzarliklarni aniqlash bilan bog'liq bo'lib, bu uning hakamlik muhokamasi tizimida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan sud islohoti hakamlik bitimi institutini yanada takomillashtirish uchun zamin yaratmoqda. Fuqarolik munosabatlari ishtirokchilarining huquqiy madaniyatini yuksaltirish, yagona sud amaliyotini shakllantirish va qonunchilikni takomillashtirish hakamlik muhokamasiga bo'lgan ishonchni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Kelajakda hakamlik bitimi xususiy mustaqillik va odil sudlovning jamoat vazifasi o'rtasidagi muvozanatni saqlash sharti bilan tijorat va fuqarolik-huquqiy nizolarni hal etishning samarali vositasiga aylanishi mumkin. Bunday muvozanatga erishish hakamlik muhokamasini huquqiy tartibga solishni yanada rivojlantirishning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Hakamlik bitimi islohot sharoitida sezilarli evolyutsiyani boshdan kechirmoqda, sof shartnomaviy tuzilmadan cheklangan xususiy yurisdiksiya elementiga aylanib, davlat tomonidan tasdiqlangan holga kelmoqda. Uning huquqiy tabiati tomonlarning erkin irodasi va konstitutsiyaviy qadriyatlarni himoya qilishga qaratilgan ommaviy-huquqiy cheklovlarning uyg'unligi bilan belgilanadi. Hakamlik bitimini qo'llashning amaliy jihatlari uni talqin qilish va sud nazoratiga kompleks yondashish zarurligini ko'rsatmoqda. Bu esa O'zbekiston Respublikasida hakamlik muhokamasi institutini yanada rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Gaillard E. *Legal Theory of International Arbitration*. – Leiden: Martinus Nijhoff, 2010.
2. Gélinas F. “Favor arbitrandum et favor validitatis”, in Fabien Gélinas & Frédéric Bachand, eds, *D'une réforme à une autre: Regards croisés sur l'arbitrage au Québec*. – Cowansville, QC: Yvon Blais, 2013.
3. Mamadaliyev A. Hakamlik sudi institutining tarixiy negizi va nazariy-huquqiy mohiyati // *Elita. Elektron ilmiy jurnal*. – 2025. – №2 (3).
4. Usmonov S.T. Nizolarni hal qilishning muqobil usullari mohiyati, shakllanishi va rivojlanishi // [Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences](#). – April, 2022 – Vol.2, Issue 4.

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan huquqiy va sud-huquq islohotlari sharoitida hakamlik bitimining huquqiy tabiati rivojlanishi tahlil qilinadi. Hakamlik bitimini xususiy huquq instituti sifatida tushunishga bo'lgan yondashuvlardagi o'zgarishlar, shuningdek uning nizolarni muqobil hal etish tizimidagi konstitutsiyaviy-huquqiy ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: hakamlik bitimi, sud islohoti, nizolarni muqobil hal qilish, iroda erkinligi.

Аннотация. В статье анализируется развитие правовой природы третейского соглашения в условиях правовых и судебно-правовых реформ, проводимых в Республике Узбекистан. Рассматриваются изменения в подходах к пониманию третейского соглашения как института частного права, а также его конституционно-правовое значение в системе альтернативного разрешения споров.

Ключевые слова: третейское соглашение, судебная реформа, альтернативное разрешение споров, свобода воли.

Abstract. The article analyzes the development of the legal nature of an arbitration agreement in the context of legal and judicial reforms being carried out in the Republic of Uzbekistan. Changes in approaches to understanding arbitration as a private law institution, as well as its constitutional and legal significance in the system of alternative dispute resolution, are considered.

Key words: arbitration agreement, judicial reform, alternative dispute resolution, freedom of will.